

DİN ve GELENEK

Tartışmalı İlmî Toplantı

22 - 24 Ekim 2010

Atatürk Ü. Kültür ve Gösteri Merkezi

Ve İlahiyat Fakültesi Okiç Amfisi/Erzurum

Prof. Dr. Kemal SANDIKÇI * Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ
Prof. Dr. Mümtaz'er TÜRKÖNE * Prof. Dr. Şamil DAĞCI
Doç. Dr. Mazhar BAĞLI * Prof. Dr. Vedat BİLGİN
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ * Prof. Dr. Mehmet ŞENER
Prof. Dr. Ziya KAZICI * Prof. Dr. M. Kâzım YILMAZ
Ali BULAÇ

İstanbul 2011

DİNÎ BİLGİNİN OLUŞMASINDA GELENEĞİN ROLÜ ve İLMÎ/KONULU TEFSİR YAKLAŞIMININ BAZI SORUNLARI

İlyas ÇELEBİ*

Giriş

Dinî bilgi, çerçevesi vahiyle belirlenen inanç, düşünce ve davranışları tayin eden ilkeler bütünü olarak tanımlanacak olursa; burada vahye, insan düşüncesine, içinde yaşanan tabii ve sosyal çevreye taalluk eden alanlar var demektir.

Vahiy, büyük kısmıyla insanın kendi imkân ve yetenekleri ile ulaşamayacağı konular hakkında bilgi verir, müspet veya menfi olarak algılanmaya müsait alanlarda inşâî ifadelerle tercihlerde bulunup seçenekler sunar. Birincisi daha çok dinin teorik (gaybî) konularını kapsayan inanç cihetini oluşturur ve **akaid** olarak isimlendirilir. İkincisi ise pratik (ameli) mes'eleleri içerir ve dünya hayatını düzenler ve **ahkâm** olarak isimlendirilir.

Din, bu konularda ihbârî veya inşâî ifadelerle yön belirler, esaslar koyar ve insan düşüncesine temel oluşturacak malzemeler sunar. Bu malzemeleri sistem haline getirmek ve hayatı idâme ettirirken karşılaşılan ihtiyaç ve imkânlar ölçüsünce bir düzen oluşturmak insana, onun takdir ve değerlendirmesine bırakılmıştır. Dolayısıyla her ne kadar dinin merkezinde Allah olsa da, dinî düşüncenin merkezinde insan, onun akli ve değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bu yönüyle insan, Allah'ın kelâmı ile tabiatı, kavli olan ile fiilî olanı birleştiren; gök ile yerin arasını bulan ve fizik ile metafizik arasında dengeyi kuran özel bir konuma sahiptir. Bu nedenle din Allah'a ait olsa da, onun hayatımıza yansımaları (tedeyyün) insan tarafından geliştirilen düşünce ve yorumların sonucudur.

* Prof. Dr., Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi.

İnsan, bu çabasında Allah'ın kelâmı ile tabîi ve sosyal çevreyi göz önünde bulundurarak kendi idrak ve algısını ortaya koyan bazı yorumlarda bulunmaktadır. İşte bu yorumlara dinî bilgi (ulûm-i diniyye) diyoruz. Dolayısıyla dinî ilimlerin malzemesi kısmen ilâhî olsa da, kendileri kutsal ve dokunulmaz değildir. Çünkü burada vahyin (münezzel) tefsîr, tevîl ve yorum yoluyla hayatımıza dâhil edilmesi söz konusudur. Bahse konu olan tefsîr, tevîl ve yorum da tabîi ve sosyal çevre ya da felsefî, kültürel ve siyâsî faktörler bağlamında bunu gerçekleştiren din âliminin mantık, akfî yetenek ve idrâk gücüne dayanmaktadır. Din ile vakıa; bilgi ile hayat arasında uyum ve paralelliğin sağlanabilmesi için de böyle bir operasyona ihtiyaç vardır. Aksi takdirde kısmen günümüzde görüldüğü gibi, dinî bilgilerimiz bilim dünyasında toplumsal karşılığı olmayan birtakım ütöpik düşünceler olarak değerlendirilir.

Bu genel girişten sonra, tebliğe konu olan özel alana gelecek olursak; tebliğimiz şu iddiaları dile getirmeyi hedeflemiş bulunmaktadır: Kur'ân-ı Kerîm'de îman, ibadet, ahlâk, muâmelât, cihâd, emir bi'l-ma'rûf-nehîy ani'l-münker gibi konular yanında göklerin ve yerin yaratılışı, bunlardaki her şeyin yerli yerindeliği, işleyişi, yaratılış hikmeti gibi hususlar hakkında da bilgi verilmektedir. Tebliğimizde bu tür âyetlerin hey'et-i mecmûası ile nasıl anlaşılması gerektiği konusu ele alınacak, bunların ilk dönemlerde müfessirler tarafından nasıl yorumlandıklarına işaret edilecek ve günümüz âlim ve müfessirlerinin bu husustaki tutumunun nasıl olması gerektiği konusunda kişisel görüş ve kanaatlerimiz serdedilecektir.

Kanaatimce, Kur'ân-ı Kerîm bize kozmolojik bir sistem değil, İslâm'a uygun olan bir kozmoloji veya kozmolojilerin genel çerçevesini sunmaktadır. Şayet bir İslâm kozmolojisi veya kozmolojilerinden söz edilecekse bu, söz konusu çerçeveye uygun olan kozmoloji/kozmojiler demektir. Bu genel çerçeve, tebliğimizde İsmâil Râcî el-Fârûkî'nin bir makalesinden hareketle ortaya konulacaktır.

Tebliğin diğer iddiaları ise şunlardır: Felsefî ve bilimsel teorilerden haberdar olmayan ilk dönem müfessirleri kevnî âyetleri lafzî ve zâhirî mânaları ile anlamakta, bazıları da ara boşlukları Ehl-i Kitâptan elde ettikleri haber ve bilgilerle (İsrâiliyyât) doldurmaktaydılar. Onlar, söz konusu âyetlerin daha çok hikmet ve hidâyet boyutu ile ilgilenmekteydiler. Orta

dönem müfessir ve âlimleri ise kevnî âyetlerin daha çok nesnel yönüyle alâkalanmışlardır. Bunun için de çevre kültürlerden ve felsefî tercümelerden edindikleri bilgileri yorum malzemesi olarak kullanmışlardır.

Modern dönem müfessir ve âlimleri, orta dönemde kullanılan materyal ve bilgilerin zaman içinde değiştiğini görünce, tefsîr ve tevîli yenileme ihtiyacı duymuşlar ve böylece kevnî âyetlerin anlaşılması hususunda güncel bilimsel paradigmalara paralel olarak birtakım köklü değişimler oluşmuştur.

Günümüzde de modern dönemde yaşanan hızlı gelişim süreci, kullanılacak bilgi ve malzemeleri her an değiştirmektedir. Ancak bugünün müfessirleri, ne başa dönerek öznen hareketle tefsir yapma yolunu tercih etmiş durumdadırlar; de modern sonrası görüş ve düşünceleri esas alan tefsir ve yorumlar yapmaktadır. Dolayısıyla günümüzde bir anakronizm yaşanmaktadır. İşte bu hususta, özellikle de kevnî âyetlerin tefsîri ve bunlardan hareketle bir "tabiat teorisi" oluşturma noktasında birtakım problemler yaşanmaktadır. Konu yine ilgili önerilerimiz tebliğimizin sonunda sizlerin görüş ve ıttılama sunulacaktır.

1. İslâm Kozmolojisinin Genel Çerçevesi

Merhûm İsmâil Râcî Fârûkî, "Islam and Theory of Nature" (İslâm ve Tabiat Teorisi) başlığını taşıyan makalesinde¹ İslâm'ın tabiata bakışına "Doğa nedir, nasıl bilinebilir ve nasıl kullanılabilir?" soruları ile cevap arar. Birinci sorunun metafiziğin, ikincisinin bilimin, üçüncüsünün de fıkıh ve ahlâkın konusu olduğunu kaydeder. Bu üç sorunun birbiriyle ilişkili olduğunu, birine verilen cevabın diğerlerinden bağımsız olmadığını belirtir. Kur'ân'ın büyük bir bölümünün doğa ile ilişkili olduğunu, dolayısıyla "Doğa nedir?" sorusunu önemli bulduğunu kaydederek bu hususu şu beş ilke çerçevesinde değerlendirir:

a) Doğa Kutsal Değildir (nonsecret). Genel olarak dinler, biri dünya hayatı ve diğeri bunun ötesi olmak üzere iki âlemden söz ederler. İlâhî dinler ise bu iki âlemi **dünya ve âhîret** diye adlandıırırlar. Hinduizm,

¹ İsmâil Râcî el-Fârûkî, "Islam and the Theory of Nature", *Islamic Quarterly*, London 1982, XXVI, 16-23.

Budizm, Taoizm gibi dinler ve naturalist felsefeler tanrı ile doğayı sadece zihinde ayırırlar, gerçekte ise bu ikisini bir sayarlar. Bu nedenle de Tanrı gibi doğayı (dünyayı) da kutsal sayarlar. Buna karşılık Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi semavî dinler, Tanrı ile doğayı birbirinden ayırarak Allah'ı kutsarken doğaya profane (nesnel/kutsallıktan uzak) yaklaşır. Bunlara göre doğa yaratılmış ve nesnel olup kudsiyetten uzaktır. Semâvî dinlerde genel ilke bu şekilde olmakla beraber, Yahudilik İsrâiloğulları'nı Tanrı'nun has kulları ve vaad edilmiş toprakları O'nun İsrâiloğulları'na tahsis ettiği kutsal yerler saydığı; Hıristiyanlar ise Tanrı'nun Hz. İsa'da, İsa'nın ise Kilise'de enkarne olduğuna inandıkları için, söz konusu profane durumdan uzaklaşmışlardır. İslâm, başından itibaren doğanın profanlığını savunmuştur. İslâm'a göre Allah dışında her şey profandır. Dolayısıyla tabiatta herhangi bir şeye kutsallık izâfe eden şirke düşer. Hz. Peygamber'in beşeriyetini vurgulayan Kur'ân ifadeleri, sahâbe-i kirâmın konuya yaklaşımı, Hz. Ömer'in Peygamberimiz'in vefâtı esnasındaki sözlerine karşılık Hz. Ebû Bekir'in ortaya koyduğu tutum vb. örnekler, doğanın nesnellüğünü ortaya koyar.

b) Doğa Allah'ın "ol!" emriyle yaratılmış olup "Bir şeyi yaratmak istediği zaman O'nun yaptığı "Ol!" demekten ibarettir. Hemen oluverir." İslâm'a göre bir tarafta tüm aşkınlığı ile Allah, diğer tarafta ise yaratılmışlar yer almaktadır. Tevhîd, Kadîm'i hâdisten ayırma (İfrâdü'l-kadîm ani'l-havâdis) sonucu gerçekleşir. Dolayısıyla O'nun tenzîhi esastır ve benzeri hiç bir şey yoktur.

c) Doğada Düzenlilik Esastır. İslâm, doğayı bir düzen içinde bulunan gerçeklik olarak yorumlar. "Allah, her şey için bir ölçü koymuş" (et-Talâk 65/3); "Her şeyi apaçık bir kitapta sayıp yazmıştır" (Yâ-sîn 36/12). "Gökleri ve yeri yerli yerince yarattı. Sizi şekillendirdi ve şekillerinizi de ne güzel yaptı." (et-Tegabün 64/3). Dolayısıyla tabiat bir bütün ve birbiri ile ilişkili olup, her şey Allah'ın bilgi ve irâdesi dâhilinde sebep-sonuç ilkesine göre işlemektedir. İslâm bu bakışı ile onu kutsallaştırılanların aksine, bilime konu edinmiş, araştırma ve incelemeye kapı aralamıştır.

d) Doğada Amaçlılık Söz Konusudur. Tabiatdaki her şey Tanrı'nın irâdesinin gerçekleşmesi esasına göre dizayn edilmiştir: "*Biz gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları oyun ve eğlence olsun diye yaratmadık. Onları sadece*

gerçek bir sebeple yarattık. Fakat onların çoğu bilmiyorlar.”² “Biz, göğü, yeri ve bunlar arasındakileri oyuncular (iş, eğlencesi) olarak yaratmadık.”³ “Âlemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed’e Furkan’ı indiren, göklerin ve yerin hükümrânlığı kendisine ait olan, hiç çocuk edinmeyen, mülkünde ortağı bulunmayan, her şeyi yaratıp ona bir nizâm veren ve mukadderâtını tayin eden Allah, yüceler yücesidir.”⁴ “Yaratıp düzene koyan, takdir edip yol gösteren...yüce Rabbinin adını tesbîh et.”⁵ Amaçlılık ile düzenlilik birbiriyile ilintili olup, doğa ile insan arasındaki bağ tabîi ve ahlâkî yapıdadır.

e) **Doğa insanın hizmetine verilmiştir.** Gökler ve yer boşuna yaratılmamıştır. Halife olarak görevlendirildiği yeryüzünün tüm nimetleri insanın emrine ve hizmetine sunulmuş, onları kullanımdan imtihana tabi tutulmuştur: “Yeri sizin için yerleşim alanı, göğü de bir bina kılan, size şekil verip de şeklinizi güzel yapan ve sizi temiz besinlerle rızkladıran Allah’tır...”⁶ “O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı hususunda sizi imtihan etmek için, Arş’ı su üzerinde iken, gökleri ve yeri altı günde yaratandır.”⁷ “Biz, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi dünyanın kendine mahsus bir zînet yaptık”.⁸

İslâm, “Tabiat nasıl bilinebilir?” sorusunu bilimin araştırma ve incelemesine bırakmıştır. Evrenin Allah tarafından yaratılmış bulunduğunu ve tabîi seyrinde meydana gelen olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde cereyan ettiğini kaydeder. Evrende bir düzen ve sürekliliğin var olduğunu ve bu sayede gözlemlerin olduğunu, sonuçların önceden tahmin edilebileceğini bildirir. Düzen, nedensel boşluğun olmamasını gerektirir. Tabiatın yapısı ile ilgili düzen, Kur’ân’ın ortaya koyduğu bir şey olup Tanrı sebepleri yönettiği için İslâm’ın tabiata bakışı pozitivizmden ayrılır. Bu ilkeler dolayısıyla İslâm ile bilim çatışmaz ve Müslümanlar güvenle bilimsel faaliyetlere katılabilir, tabiatı inceleyebilirler.

² ed-Duhân 44/38-39.

³ el-Enbiyâ 21/16.

⁴ el-Furkan 25/2.

⁵ el-A’lâ 87/3.

⁶ Gafir 40/64

⁷ Hûd 11/7.

⁸ el-Kehf 18/7.

“Doğanın nasıl kullanılabileceği” sorusu ise tamamen fıkhun ve ahlâkın düzenleme ve takdirine bırakılmış bir husus olup, onun bir emânet ve insanın emrine sunulmuş nimet olduğu ilkelerinden hareketle, yapılacak düzenlemeler ışığında kullanılması gerekmektedir.

Bu genel ilkeler ışığında konuyu değerlendirdiğimiz zaman İslâm’ın kozmolojiye getirdiği çerçeveyi şöyle çizebiliriz: Allah dışındaki şeylerden oluşan “kozmos”, “kûn!” emri ile oluşmuştur. Modern kozmolojide varlık, kendi başına buyruk iken, İslâm’da teosantrik (Tanrı merkezli) bir yapıya bürünmektedir. Kozmos ile Allah arasındaki ilişki, Allah’ın, onun metafiziksel kaynağı oluşu şeklindedir. Bu ilişkinin şekli vahyin mutlak olarak ifade ettiği bir mes’ele olmayıp, müslüman kozmologlar tarafından belirlenen bir husustur. Ayrıca Kur’ân’da âlemin amaçlılık yönüne vurgu yapan âyetler muhkem; onun yapısı ve işleyişi ile ilgili âyetler ise çoğunlukla müteşâbih karakterdedir. Dolayısıyla tevîl ve tefsire açıktırlar.

İslâm kozmolojisinin kaynaklarını Kur’ân, hadisler, Ehl-i kitâb (İsrâiliyât), Yunan, Hind ve İran gibi İslâm öncesi kozmolojik sistemler şeklinde sıralayan Osman Bakar, İslâm’da farklı kozmolojik okulların bulunuşunu, amaçlılığa ve farklı kaynaklardan beslenmeye bağlar. Bu durumun kişilere yorum ve tefsir yetkisi tanığını kaydeder⁹. İlk dönem müfessir ve kelâmcılarında farklı sistemlerin öngörülmesi, bu husustaki yorum esnekliğinden kaynaklanmaktadır. Mezheplerin teşekkülünden sonraki farklı tefsir ve yorumlar bir tarafa, Hz. Ali, İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre’ye nisbet edilen farklı görüşler ve bazı ezoterik yorumlar söz konusudur. Şî’î-Bâtınî literatürde Hz. Ali bâtinî kozmolojinin temel dayanağı kabul edilmiştir. Onun nutuk ve mektuplarından oluşan *Nehcü’l-belağa*, Şî’î kozmoloji bakımından önemlidir¹⁰. Öte yandan İbn Abbâs tefsirinde hurûf-i mukattaaya kozmolojik karşılıklar verilmiş, âlemîn, hamele-i arş, seb’a semâvât gibi mücmel ve müteşâbih ifadelerle özel anlamlar yüklenmiş, tabiat meleklerle irtibatlandırılmıştır¹¹. İslâm

⁹ Osman Bakar, “Cosmology”, *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, New York: Oxford Press, (1995), I, 322.

¹⁰ Örnek olarak Hz. Ali’ye nisbet edilen “Âlem-i kebîr-âlem-i sağîr ve Bâb” nitelemeleri gösterilebilir; bk. İsmâil Durmuş. “Nehcü’l-Belâğa”, *DİA*, XXXII, 538-540.

¹¹ Bu hususta Mîraç hadisinde de ayrıntılı bilgi verilmiştir.

kozmojinin modern kozmolojiden ayrıldığı diğer bir nokta ise, modern kozmolojinin sadece fiziksel dünya ile ilgilenmesine karşılık; İslâm kozmolojinin bütün evrenle ilgilenmesidir¹².

2. Kur'ân'da Yer Alan Kozmoloji ile İlgili İfadeler

İnsanlar, bilimsel yöntem ve hesapların kullanılmadığı dönemlerde varlıkları sadece dış görünüşleriyle idrak edebildikleri için, onları gerçek mahiyetleriyle değil, zâhîrî görüntüleri ile anlayabilmişlerdir. Bunun sonucunda dünyanın ayaklar altına serilmiş bir döşek gibi dümdüz, ay, güneş ve yıldızların onun üzerine kurulmuş mavi bir çadır biçiminde olduğunu düşünmüşlerdir.

Kur'ân'da ve diğer Mukaddes kitaplarda yıldız ve gezegenlerin zikredilişi, bunların gerçek mahiyetlerini belirtmeyi değil, Allah'ın varlık, kudret ve ilmine delil olduklarını açıklamayı amaç edindiğinden, herkesin anlayabileceği bir anlatım öngörülmüş ve bunun için çoğu zaman mücmel veya müteşabih formda nüzul tercih edilmiştir. Tevrat ve İncil'in ilk muhatapları gibi ilk müslüman nesiller de Batlamyus astronomisine vakıf değillerdi. Bu nedenle Kur'ân'ın bu konu ile ilgili âyetlerini zahirleriyle anlıyorlar ve konunun öznel durumuna dikkat ediyorlardı. Misâl olarak aşağıdaki âyetleri gösterebiliriz: *"Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz ki, sakınlardan olasınız. O Allah ki, yeryüzünü sizin için döşek yapmış, göğü de bir bina gibi kurmuştur."*¹³ Burada yeryüzünün döşek, göğün de bina şeklinde kuruluşu Allah'ın varlığına bir âyet olarak gösterilmektedir. Yine Kur'ân'da *"Gökke yerin, O'nun emriyle kaim olması, O'nun âyetlerindedir"*;¹⁴ *"Onlara de ki: Göklerle yerde neler var, bir bakın"*¹⁵ buyurulmaktadır. Ayrıca aşağıdaki âyetlerin sıyak ve sıbakına dikkat edildiğinde de aynı ifade tarzını görürüz:

¹² Modern kozmolojinin aksine, Saint Augustin fizik ötesini, fiziksel bilimleri ihmal ederek araştırır.

¹³ el-Bakara 2/21-22.

¹⁴ er-Rum 30/25.

¹⁵ Yunus 10/101.

O, güneşi de ayı da emri altına almıştır; bunların her biri muayyen bir zamana kadar seyreder. O Allah ki yeryüzünü uzatıp düzledi”,¹⁶

“Yeri de döşeyip yaydık”,¹⁷

“Biz gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık. Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratan O’dur. Bunların her biri kendi dairesinde devretmektedir”.¹⁸

“Üstlerindeki göğe bakmadılar mı ki onu nasıl bina ettik, nasıl donattık? Onun hiçbir gediği de yok. Yere de bakmadılar mı ki onu nasıl döşedik?”, “Allah yeri sizin için bir döşek yapmıştır”.¹⁹

“Allah yeri sizin için bir döşek yapmıştır”.²⁰

“Sonra göğe yönelip onları yedi gök halinde tesviye ve tanzim etti”,²¹

“Sonra göğe tecelli etti... onları yedi gök haline getirdi”,²²

“O Allah ki yedi göğü, yerden de onun mislini yaratmıştır”,²³

Muhakkak ki biz üstünüzde yedi yol yarattık”,²⁴

“O, yedi göğü tabaka tabaka (birbiriyle uyumlu) yaratmıştır”.²⁵

“Göğün ve yerin onun emriyle durması da O’nun (varlığının) delillerindedir”,²⁶

Abdullatif Harputî bu nevi âyetlerin değerlendirmesini yaparken şunları söylemektedir: İşte şimdiye kadar söz konusu ettiğimiz hikmet ve hakikate bağlı olarak; tabîi ve alışılmış ifadelerle maksatlarını anlatmaya, örf ve âdete dayanan delillerle iddialarını ispata alışmış bulunan büyük halk

¹⁶ er-Ra’d 13/2-3.

¹⁷ el-Hicr 15/19.

¹⁸ el-Enbiya 21/32-33.

¹⁹ Kaf 50/6-7.

²⁰ Nûh 71/19.

²¹ el-Bakara 2/29.

²² es-Secde 41/11-12.

²³ et-Talak 65/12.

²⁴ el-Mü’minûn 23/17.

²⁵ el-Mülk 67/3.

²⁶ er-Rûm 30/25.

çoğunluğunun irşadı için indirilen ilâhî kitaplarda, bir taraftan avamı kolayca yola getirebilmek için alışkın oldukları tabiî ifadeler açıkça kullanılmış, diğer yönden de kesin hakikatlere işaret edilmiştir.²⁷

Öte yandan Fârûkî'nin de ifade ettiği gibi doğa değişik yönlerden kelâma konu edinilebilir. Onun neliği yani nasıl meydana geldiği (Allah tarafından yaratılmak sûretiyle vücûd bulduğu) mes'alesi, tevhîd inancıyla ilgili bir husustur. Doğanın nasıl kullanılacağı konusu ise insanın imtihanının gereğidir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerim'in bu iki hususa işaret etmesi ve dikkat çekmesi de doğal bir durumdur. "Doğanın nasıllığı"na gelince, bu mes'ele ne itikada ne de imtihana konu olan bir husustur. Aksi takdirde dünyanın düz veya yuvarlak olması gibi doğa teorilerine inanma dolayısıyla mü'min veya kâfir olunurdu. Halbuki Kur'ân-ı Kerim kozmolojik mes'elelerden söz ederken ya onun Allah ile ilişkisine, ya da insana tevdi edilen ondaki nimet ve emanetlere dikkat çekmektedir. Kur'ân, bu amaçları gerçekleştirmek üzere insanlara hitap etmekte, onların bakış ve anlayışları çerçevesinde yer, gök, ay, güneş ve yıldızlardan söz etmektedir.

Kur'ân'da "Doğa-Allah İlişkisi" ortaya konulup canlı tutulmaya çalışılırken, doğanın nasıllığı mes'alesi, insanın nazar ve tettebbuâtına açık serbest bir alan olarak bırakılmış bulunmaktadır. Bu serbest alanda nesnel durumun öncelenmesi sûretiyle yapılacak bir okumada söz konusu âyetlerden çıkarılacak mâna: "Semâ adedinin yedi olduğu, bunların birbiri üzerinde tabakalar halinde bulunduğu, yerin de birbiri üzerinde yedi tabaka olmakta semâlar gibi olduğu, yeryüzünün belirli sınırlarla çevrilmiş ve ayaklar altına serilmiş düz bir döşek, göğün de arz üzerine kurulmuş çadırvarî bir bina ve tavan olduğu, güneş, ay ve yıldızların her birinin kendi yörüngesinde belirli süre içinde seyretmekte olduğu" şeklinde olurken öznenin öncelendiği bir okuma biçiminde: "Yeryüzünü uzatıp düzleyenin, yeri döşeyip yayanın, gökyüzünü binâ edenin, yedi gök halinde tesviye kılıp donatanın, onu korumuş bir tavan kılanın, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratanın Allah olduğu" şeklinde bir mâna çıkarılacaktır.

Bu iki farklı yaklaşım şeklinin önemini vurgulayan Saîd Nursî : "Yeri sizin için döşek kıldı"²⁸ âyetini yorumlarken vurgunun "arz veya firâşa" değil,

²⁷ Tenkîhu'l-*kelâm*, Elazığ 2000, I, 314 vd.

²⁸ el-Bakara 2/22.

“kıldı fiili ve onun failine” yapılması gerektiğini söyler²⁹. Aynı ince ayırımı Hüseyin el-Cisr ise şu şekilde dile getirir: “Âsâr-ı medeniyetle müzeyyen ve bütün zînetleri müştemil bir eve giren bir adam, ev sahibini göremediğinden, zînet ve esasatı temâşâ ederek, bunları tesâdüf veya tabiata isnâd eder.”³⁰

3. İlk Dönem Müfessirlerinin Kozmolojik Âyetlere Yaklaşımı

İlk dönem âlimlerinin bir kısmı Kur’ân’daki kevnî ifadelerin özne-fiil yönü ile meşgul olmuşlar ve mes’elenin nesne cihetiyle ilgilenmemişlerdir. Konunun nesne cihetiyle ilgilenenlerin bir kısmı sarih olmayan bu âyetler hakkında tafsilata girme yerine bunların zahiri mânalarıyla iktifâ etmişlerdir. Bazıları ise göklerin ve yerin mevcudiyeti ve devamının keyfiyeti, güneş, ay ve yıldızların seyir ve hareketlerinin şekli ve teşekkül tarzı hakkında “Bizden öncekilerinin şeriatları bizim için de muteberdir” kâidesine uyarak, Ehl-i Kitap âlimlerinden, özellikle de Abdullah b. Selam, Kâbu’l-ahbar, Vehb b. Münebbih gibi İslâm’la müşerref olan kişilerin naklettikleri söz ve görüşlerinden istifade etmişlerdir³¹

²⁹ *İşaratü'l-Îcâz*, s. 106.

³⁰ Bediuzzaman, *a.g.e.*, s. 100.

³¹ Ehl-i Kitaba dayandırılan bu inanişâ göre düz ve sabit olan dünya, düzlüğünün ve hareketsizliğinin sağlanması için yerler ve gökler kalınlığında bir yakıt taş üzerine konulmuştur. Bu taş da kırk bin ayaklı ve kırk bin boynuzlu bir öküzün boynuzları arasına yerleştirilmiştir. Öküzün boynuzları yerin etrafında arşa kadar yükselmiş ve bu suretle yerler ile gökler birbirleriyle perçin edilmiştir. Dünyayı taşıyan bu kocaman öküzün ayakları yedi kat yer ve yedi kat gök büyüklüğünde kumdan bir tepenin, tepe de o nispette büyük bir balığın arkasındaki kanadın üzerinde bulunur. Balık uçsuz bucaksız bir denizin içinde bulunmakta, deniz de havada yer tutmaktadır. Yine bu inanişâ göre çadıra benzeyen arzın üzerine kurulmuş bulunan yedi kat göğün ayakta durmasını sağlamak ve pekiştirmek için bu gökler, yeri her yönden kuşatan yedi sıra Kaf dağı üzerine bindirilmiştir. Bu kadar ağır bir yük altında bulunan öküzün gördüğü işten bîzar kalacağı düşünülmelidir ki, vazifeli bir sineğin öküzü devamlı olarak uyardığını ve böylelikle ağır yükünü üzerinden düşürmediğini de ilave etmişlerdir. Fakat şeytanın vesvesesiyle arada bir yükünü atacakmış gibi cüzî olarak hareket eden öküzün bu kılmıdanışından zelzele hasıl olmaktadır. Onun solumasıyla da med ve cezir olayları meydana gelmektedir. (Harputî, *Tenkîhu'l-kelâm*, Elazığ 2000, s. 314-315).

Bu devrin âlimleri, yer ve gökler hakkında bilimsel yöntemlerle ortaya konulmuş bilgilere sahip olmadıkları için ilgili Kur'ân âyetlerinin zahiri anlamları ile yetinmişler; gökler, yer, yıldızlar, bulut ve yağmur gibi tabiat cisim ve hadiselerinin zikredildiği Kur'ân âyetlerini, zahirleri üzere anlayıp, tefsîr etmişlerdir. Bu âlimler, fetihler sonrası İslâm coğrafyasının genişlemesi ve tercümelere yeni bilgi kaynaklarının keşfedilmesi üzerine ise, hakkında sarîh bilgi bulunmayan konularda söz konusu yeni kaynaklardan yararlanmaya yönelmişlerdir. Kozmoloji alanında bu kaynakların başında Aristo-Batlamyus sistemi gelmektedir. Bu zevattan yapılan tercümelere din uleması ilk zamanlar karşı çıkmakla beraber zamanla durum değişmiş; tabiat varlıklarının zahirî görüntüleri, Kur'ân-ı Kerîm'in bu görüntülere işaret eden ifade tarzı ve söz konusu sistemin benzer değerlendirmeleri İslâm bilginlerinin bu sisteme sıcak bakmalarını sağlamıştır. Nitekim Batlamyus, dünya ile gök cisimleri arasında hissedilen devrî hareketi dikkate almakla beraber, dış görünüşe aldanarak gemide bulunan bir insanın geminin değil de sahilin hareket ettiğini zannetmesi gibi, söz konusu hareketi dünyaya değil, güneş ve yıldızlara nisbet etmiş, bunun sonucunda dünyayı sâbit ve evrenin merkezi saymış; yıldızların ise onun üstünde devrederek döndüğünü iddia etmiştir. Gök cisimlerinin hareketlerinde görülen küllî ve cüzî değişikliklere bağlı olarak 9 küllî ve 24 cüz'î felek bulunduğunu ileri sürmüştür. Ona göre dünyanın üstünde dönerek daimî hareket ettikleri görülen bu gök cisimleri hiçbir şekilde bozulmaz, yok olmaz ve yeniden teşekkül etmez. Üst üste katlar halinde dünyamızı her yönden kuşatan bu gök cisimleri yuvarlak ve canlıdır. Her bir gök cismi, kendi feleği ile dünya üzerinde dönmektedir.

Eski muhakkık âlimlerimiz dinin zaruri esaslarından saymadıkları yer, gök ve yıldızların varlık, yapı ve konumlarını hikmet ve heyet âlimlerinin tasavvur ve tasvir ettikleri şekliyle kabul etmeye başlamışlardır. Söz konusu bilgilerin Kur'ân'da zikrolunan naklî tasvirlerle zahirde muhâlif düştüğünü gördüklerinde, duyulara dayanan aklî delili, naklî delile tercih etmişler, bunun yanında naklî tasvirlerin dış görünüşe ait olduğunu beyan ederek akıl ile nakil arasındaki aykırılığı gidermeye çalışmışlardır.

4. Orta Dönem Müfessirlerinin “Din-Bilim Uzlaşısını Sağlama” Çabaları

Tercüme öncesi müfessirlerce yazılan tefsirlerde yer, gök ve yıldızlara ilişkin bilgiler, felsefe ve astronomi kitaplarında yer alan ve ekseriya görüntüye dayanan tafsilâtla uyuşmuyordu. Cüveynî, Gazzâlî, Fareddin er-Râzî, Beyzâvî gibi tercüme sonrası döneme ait müfessir ve âlimler ise, astronomlar tarafından verilen bilgileri tecrübe ve müşahadeye dayanarak elde edilen tecrübî ve aklî ilimler olarak telâkki ettiler. Dolayısıyla göklerde ve yeryüzündeki varlıkları gözlemek sûretiyle deliller elde etme ve bu deliller yoluyla kâinatın sırlarına vakıf olma ya da başkalarının kabul ettikleri sırları kabul veya reddetme konusunda bilgiyi üreten kişilerin Müslim-gayr-i müslim olmasına önem vermemişler, ancak söz konusu görüşleri kıdem-i âlem anlayışına yol açacak, feleklerin asla fena bulmayacağı gibi genel çerçeveye uymayan unsurlardan ayıklamayı da ihmal etmemişlerdir. Zikri geçen âlimler, yeni paradigmaya paralel olarak göklerle yerin her birinin küre şeklinde birer cisim olduklarını; birbiri üstüne sıralanan göklerin yeri her yönden kuşattığını; güneş ay ve yıldızlarıyla bütün gök cisimlerinin yer üzerinde hareket ettiğini; kar, yağmur ve benzeri hadiselerin yeryüzünde meydana gelen buharlaşmanın atmosfere yükselmesi ve soğuk tabakalarda yoğunlaşarak buluta dönüştükten sonra tekrar yere inmesi şeklinde meydana geldiğini benimsemişler; yer, gökler, ay, güneş ve yıldızların zikredildiği âyetleri bu istikamette tefsîr ve tevîl etmişlerdir.

İmam Gazzâlî *Tehafütü'l-felasife*'nin Mukaddime'sinde yer alan: “Ay tutulması, ışığını güneşten alan ay ile güneşin arasına yer kürenin güneşle ay arasına girmesi sonucu ayın ışığının kararması olayıdır. Bir başka ifade ile yer yuvarlak olup gök onu her yandan kuşatmıştır. Ay yerin gölgesine rastlayınca güneş ışığından yoksun kalır” şeklindeki görüşleriyle “Güneş tutulmasının anlamı, ayın, bakan kimse ile güneş arasına girmesi demektir; bu ise ay ile güneşin aynı zamanda iki düğümde (nuktada) birleşmesiyle gerçekleşir” şeklindeki görüşleri gibi, dinin temel ilkeleriyle çatışmayan ve peygamberlerin doğruladığı şeylerle zorunlu bir ilgisi bulunmayan konuların geçersiz kılınması gibi hususların üzerinde ayrıntılı olarak durmayacağız. Çünkü bu, hiçbir yarar sağlamaz. Kim bunu geçersiz kılmak

için tartışmaya girişmenin dinin gereği olduğunu zannederse, dine karşı suç işlemiş ve onu zaafa uğratmış olur. Zira bu mes'eleler, hiçbir şüpheye yer bırakmayan geometri ve matematik kanıtlara dayanmaktadır. Ay ve güneş tutulmasının vaktini ve süresini sebepleriyle birlikte haber verecek kadar bu mes'eleleri iyi bilen ve delillerini inceleyen kimseye: "Bu tavrın şeriata aykırıdır" denildiğinde, o kimse kendi bilgisinden değil, şeriattan şüphe eder. Halbuki şeriata öngörmediği bir yöntemle şeriata yardıma kalkışanın ona verdiği zarar, kendi yöntemiyle şeriata zarar vermek isteyenine ona vereceği zarardan daha büyüktür. Nitekim "Akıllı düşman, câhil dosttan daha iyidir" denilmiştir.

Resûlullah: "Güneş ve ay Allah'ın âyetlerinden iki âyettir; bir kimsenin ölümü veya hayatı için tutulmazlar. Tutulduklarını görürseniz, hemen Allah'ı zikredin ve namaza koyulun" buyurmuştur. "Bu hadis, onların dedikleriyle nasıl bağdaşır?" denilirse, cevaben:

"Bu hadisin onların dedikleriyle çelişen bir tarafı yoktur. Çünkü hadiste ay ve güneş tutulmalarının bir kimsenin ölümü veya hayatıyla ilgisinin bulunmadığı vurgulanmakta ve böyle bir durum meydana geldiğinde namaz kılınması emredilmektedir." Denir. Ancak hadisin sonunda Hz. Peygamber'in "Fakat Allah bir şeye tecelli ederse, o şey O'na boyun eğer" dediği şeklindeki bir rivayetin bulunduğu, bunun da tutulma olayının tecelli ile gerçekleştiğini göstermekte olduğu söylenirse; "hadisin sonunda yer aldığı belirtilen kısmın hadis olduğu doğrulanmamıştır. Dolayısıyla bunu nakledenin yalanlanması gerekir. Kaldı ki bu kısım sahih bile olsa, onu te'vîl etmek, doğruluğu kesin olan mes'eleler üzerinde demagoji yapmaktan daha kolaydır. Nitekim aklî delillerle te'vîl edilen nice açık naslar vardır ki, açık olmalarına rağmen, te'vîlin sağladığı açıklık derecesine ulaşamamışlardır. Mülhidleri en çok sevindiren şey, şeriata savunan birinin bu ve benzeri görüşlerin şeriata aykırı olduğunu açıklamasıdır. Şâyet şeriata geçersiz kılmanın şartı bu gibi şeylerse, o zaman mülhide şeriata kolayca geçersiz kılmanın yolu açılmış olur." diye cevap verilir.

Biz, bu gibi mes'eleleri onlarla tartışmaktan vazgeçtik. Çünkü âlem hakkında araştırma, onun yaratılmış veya ezeli oluşu üzerinde yürümektedir. Yaratılmışlığı sâbit olunca ister küre şeklinde, ister hayvan,

ister altıgen veya sekizgen olsun, iddia ettikleri gibi gök ve altındakiler ister onüç, ister daha az veya daha çok tabakadan oluşsun hiç fark etmez. Bu konular üzerinde durmanın, ilâhiyât bahisleri ile olan ilgisi, tıpkı soğanın kaç katı, narın kaç tanesi bulunduğu konusu üzerinde durmak gibidir. Amaç nasıl olursa olsun, âlemin sadece Allah'ın fiili olduğunu vurgulamaktır.³²

Görüldüğü üzere Gazzâlî, âlem hakkında gözlem ve deneye dayanarak edinilen bilgilerin nesnel olduğunu ve ideolojik değerlendirmeden uzak bulunduğunu kaydetmektedir.

İkinci örnek Muâz b. Cebel ve Sa'lebe b. Ganem'in Hz. Peygamber'den hilâlin niçin ince bir yay şeklinde başlayıp sonra dolunay haline geldiğini, arkasından da tekrar küçülerek hilâle dönüştüğünü sormaları üzerine nazil olduğu belirtilen "*Sana yeni doğan ayları sorarlar, de ki onlar insanlar için vakit ölçüleridir.*"³³ âyetinin tefsiri ile ilgili olarak Zemahşerî ve Fahreddin er-Râzî'nin şu ifadeleridir: Burada soru ayın mahiyet ve teşekkülüne dair iken, verilen cevap, onun teşekkül ve görüntüsünden çıkarılan vakit tayini gibi insanlar için pratikte faydalı olan şeyler hakkındadır. Şayet soruya astronomi ilminin inceliklerinden sayılan ayın mahiyet ve teşekkül tarzından bahsedilerek cevap verilmiş olsaydı, büyük halk çoğunluğundan müteşekkil olan muhataplar bunu anlayamayacak ve dolayısıyla verilen cevap hâle münasip düşmeyecekti³⁴.

Üçüncü örnek Mülk süresinin 5. âyetindeki «dünya semasını kandillerle dodnatık ve onları şeytanlara atış taşları yaptık»³⁵ ifadesi ile es-Sâffât sûresinin 6-7. âyetlerinde geçen "*Dünya semasını yıldızlarla süsledik ve itaat dışına çıkan şeytanlardan koruduk.*"³⁶ ifadeleridir. Beyzâvî ve Râzî bu âyetleri eski astronomların «şihablar» hakkında benimsedikleri telâkkilerle birleştirerek şöyle yorumlamaktadırlar: «Biz, gökyüzünde kandil gibi gördüğünüz yıldızlar için başka bir fayda daha yarattık. O da kümelerden

³² Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, (trc. Mahmut Kaya), İstanbul 2005, s. 6-8.

³³ el-Bakara 2/189.

³⁴ Zemahşerî, *Keşşaf*, I, 393-394; Fahreddin er-Râzî, *Mefatihü'l-gayb*, Beyrut 1401, V, 129.

³⁵ وَجَعَلْنَا مَا رُجُومًا لِّلشَّاطِينِ

³⁶ 37/6-7.

neş'et eden akar-yıldızların düşmesi (şihâb) sebebiyle düşmanlarınız olan şeytanların taşlanması ve kovulmasıdır.”

Müfessirler, bu yorumlarıyla eski astronomların “gözümüzle gördüğümüz parıldayıcı yıldızların (şihâb) hakiki yıldızlar olmayıp, ısı vermeleri sebebiyle fezâda tutuşan, yerden yükselmiş parçalardan ibaret oldukları” şeklindeki görüşü benimsemiş oluyor³⁷.

Ömer Nasuhi Bilmen “Gökyüzünün yıldızlarla süslendiği ve şeytanların üzerine şihâb olarak gönderilmeleri” hakkında şunları söylüyor:

“Mübdi-i âlem hazretleri şu mavi semâ kubbesini kandiller gibi parlak bir sûrette görülen nücûm ile tezyîn etmiş ve bu nücûmun bir kısmını semâya çıkmak isteyen şeytanları engellemeye tahsis buyurmuştur. Şihâb denilen ateş tomarı ile birtakım görünmeyen, şuûrlu latîf cisimlerin engellenip yakılması kudret-i ilâhiyeye nazaran aslâ imkânsız değildir. Biz, astronomi bilginlerinin bu gibi sözleriyle görüşümüzü teyide muhtaç değiliz; ancak şunu demek isteriz ki, fen terakki ettikçe mûcizât-ı Kur'âniyye daha ziyade tecelli ediyor. Sukut ettiğini gördüğümüz parlak cisimler, bizzat yıldızlardan ibaret değildir ve her sukut eden semâvî cisim mutlaka şeytanları taşlamak için sukut etmiştir denilemez. Belki gezegenlerden kopan ve yıldız şeklinde görülen şihâb adındaki yakıcı maddelerin bir kısmı şeytanları engellemeye tahsis buyrulmuştur. Bu husustaki beyânât-ı Kur'âniyye'den maksûd olan da budur. Ayrıca fezâda sâbih ve pek küçük birtakım yıldızlar vardır ki, bunların bir kısmı ile şeytanlar recm ve men' edilmektedir. Müfessirîn-i kirâmın şihâb hakkındaki bu mütalaaları, nazariyât-ı fenniyeye tevafuk etmektedir. Çünkü yeni heyete göre de şihâblar fezâda sâbih birtakım küçük cisimlerden ibarettir. Bunlar ara sıra yere yaklaşmaları halinde kürre-i arzın cazibesine kapılarak sür'atle hareket ettikleri için alevlenerek meçhul bir semte düşerler. Hele semâdan düşen ve ekseri demir madenini hâvi bulunan bir kısım küçük ve büyük taş parçaları vardır ki, bunlara “Hacer-i Semâvi” (göktaşı) denir.”³⁸

³⁷ Kâdı Beyzâvî, *Tefsir*, Beyrut 1410/1990, IV, 297; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, Beyrut 1410/1990, XXX, 59-62.

³⁸ *Muvazzah İlm-i Kelam*, s. 359-360.

Diğer bir örnek de “Göklerin yedi semâ halinde, yerin de onun benzeri olarak yaratılmasıdır”³⁹. Bu âyetlerin zahirinden çıkan anlam: Semâ adedinin yedi olduğu ve bunların birbiri üzerinde tabakalar halinde bulunduğu, arzın da semaların benzeri olduğu şeklindedir.

Bazı zevâta göre arz bir kısım tabakaları içermesi veya birtakım kıtalara ayrılmış bulunması cihetiyle gökler gibi müteaddit addolunmuştur. Diğer bâzı zevata göre ise birbirinden ayrı yedi arz mevcut olup, bunlar ya bir hizadadır yahut iki semâ arasında bir arz bulunmaktadır. Arzın bu şekilde müteaddit olmasına bir mâni yoktur. Milyonlarca gök cisminin bulunduğu şu nihayetsiz fezâda yer küresi ile aynı tabiatta diğer altı küre daha bulunabilir; fezâda bir kısım yıldızlar vardır ki bunlar daima tahte'l-ufk buldukları için aslâ zuhûr etmezler. Kendilerine “mütemadi'l-hafâ” denilir. İhtimal ki bizim göremediğimiz yer küreleri de bu kabildendir.

Son bir örnek ise arzın satıh şeklinde olduğunu bildiren âyetlerdir.⁴⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in beyânâtına göre göklerle yer birbirine bitişik iken daha sonra kudret-i ilâhiye ile araları ayrılmış, arzın sathu tesviye olunarak beşeriyetin ikametine elverişli bir hale getirilmiştir. Bu âyette arzın satıh şeklinde olduğu ifade ediliyorsa da bu, yer kürenin görünüşüne ve üzerinde istikrar mümkün olmasına nazaran olup küre şeklinde olmasına aykırı değildir. Bizzarure gayet vâsi olan bir kürenin her tarafı âdetâ bir düz satıh sûretinde görülür ve üzerinde ikamet mümkün olur. Hüsuf esnasında kamerin üzerinde yerin gölgesinden mütahassıl karaltının bir daire münhanisi şeklinde görünmesi; her sabah vadilerden önce dağ başlarının aydınlanması; güneş, arzın bir tarafında gurûb eden güneşin, diğer tarafında tulûa başlaması; yerin kürevî şekilde olduğunu gösterir.

Yerkürenin teşekkülâtı hakkında Kadı Beyzâvî, Fahreddin er-Râzî, Ebü's-Suûd gibi meşhur müfessirlerin sözleri bu yoldadır. Fennin keşfiyâtı da bu sözleri teyid etmektedir. Günümüzde İlmü't-tekvîn ulemasının beyanatına göre vaktiyle fezâda muhtelif cesamette bulunan mütenevvi, mütelevvin sehabiyelerden bir kısım şa'şaadar ecrâm-ı semâviye vücuda gelmiş ve bilahare bu ecramdan birtakım parçalar ayrılarak onların etrafında

³⁹ et-Talâk 65/12; Bu meâlde birçok âyet bulunmaktadır. Bk. el-Bakara 2/29; es-Secde 41/11-12; el-Mü'minûn 23/17; el-Mülk 67/3.

⁴⁰ el-Hicr 15/19; el-Gâşiye 88/20.

deverana başlamıştır. Ezcümle beşeriyetin me'va-yı lâtifî olan arz da güneşten ayrılmış bir küredir ki zamanların müruriyle tabakatı vücuda gelerek üzerinde nebatat ve hayvanat devreleri başlamıştır.

Misâllerde de görüldüğü üzere İslâm bilginleri devirlerinde yaygın halde bulunan hikmet ve hey'et (felsefe ve astronomi) konularını incelemişler; duyularla idrâk edilebilen ve kendilerince sâbit olan mes'ele ve hükümleri kabul ederek bunlarla Kur'ân âyetlerinin zâhirleri arasında göze çarpan ayrılıkları münasip bir şekilde yorumlayarak bertaraf etmişlerdir. Onlar bu tutumlarıyla, hikmet ve hey'eti Kur'ân âyetlerine hâdim kılarak, âyetleri daha iyi anlamaya vesile ittihaz etmişler, kendi devirlerinde bu ilimlerin terakkisi nisbetinde Kur'ân-ı Kerim'in hakikat ve sırlarının bir çoğunu gözler önüne serebilmişlerdir. Ancak bu âlimlerin gayret ve çabaları, dönemlerinde gerektiği şekilde herkes tarafından takdir edilmemiş, aksine muhâlifleri tarafından yıkıcı tenkidlere maruz bırakılmışlardır. Sözelimi Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihi'l-gayb*'ının bir Kur'ân tefsiri olmayıp felsefe ve astronomi kitabı olduğu, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'inin Zemahşerî'ye ait i'tizâlî görüşlerle dolu bulunduğu gibi tarizlere muhatap olmuşlardır.

Ömer Nasuhi Bilmen, bu âyetler hakkında müfessirlerin görüşlerini serdettikten sonra "Bizce arz ister kürevî olsun, isterse düz bulunsun, her halde bir kudret bed'ası, bir hikmet nümunesidir. Bu latîf zeminin her tarafında birçok geniş yollar, vâsi sahralar, güzel ormanlar, yüksek dağlar, kıymetli madenler, derin denizler, lezîz su menbâları vardır, daha bir nice fitrî mevhibeler mevcuttur ki bunlardan her biri bu arzın nasıl bir bed'alar mecmûası olduğunu ispata kifâyet eder."⁴¹ değerlendirmesinde bulunmaktadır.

Abdüllatif Harputî ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Bir kısmının adını zikrettiğimiz âlimlerin gökler, yer, güneş, ay ve yıldızlar ile bunlara ait hallerin zikredildiği Kur'ân âyetlerini Aristo felsefesi ve Batlamyus hey'eti ile tefsîr ve îzâh edişleri, imana müteallik bir hâdise addedilmemelidir. Hatta daha önemlisi bu nevi tabiat varlıklarının ilâhî kitap olan Kur'ân-ı Kerim'de zikredilişi, bunların İslâmiyette inanılması zarurî hakikatlerden oldukları mânâsına alınmamalıdır. Bu cisimler, sadece, laboratuvar ve

⁴¹ *Muvazzah İlm-i Kelam*, İstanbul ts., s. 362.

rasadhâne incelemeleriyle hikmet ve hey'et ilminde bilinebilecek tabiat gerçeklerinden ibarettir. Ne var ki, dinde iman edilmesi zarûrî olan Yüce Yaraticı'nın varlığına ve kemâl-i kudretine delil teşkil ederler. Bu sebeple de bunların mâhiyet ve hallerinin anlaşılması muhâtapların bilgi ve kavrayışına, yani kültür seviyesine bağlı kalmıştır. O halde yukarıda zikri geçen âlimlerin konu ile ilgili olarak yaptıkları yorum ve izahlar, Aristo felsefesi ile Batlamyus astronomisinin doğru kabul edilip hükümrân olduğu müddetçe makbul sayılabilirdi.

Evvelce de belirttiğimiz gibi hikmet ve heyet ilimleri, insan kudretinin çerçevesi dâhilinde tabiat varlıklarını incelemek ve gözlemekten ortaya çıkan hisse müstenid delillerle kâinatın gerçeklerini anlamaya vesile olan akfî ilimlerdir. Hakikatlere ulaşmak arzusuyla her asırda inceleme ve gözlem yapıldığı da şüphesizdir. Bu nevi çalışmalarda daima sonrakilerin elde ettiği ilmî mahsullerin öncekilerin mahsulüne eklendiğine, günden güne araştırma ve gözlem (tarassud) âletleri de inkişaf ettiğine göre, söz konusu ettiğimiz hey'et ilminin de delil ve mesnedleri zamanla değişiklik arzemiş, buna bağlı olarak mes'ele ve hükümleri de zarûrî olarak yenilenerek inkişâf etmiştir.⁴²

4. Yeni Dönem Müfessir ve Âlimlerinin Konuya Yaklaşımı

Son dönemde hey'et ilmi, problem ve hükümleri bakımından büyük bir inkişâf ve değişim göstermiştir. Bunun sonucunda hey'et ilmi «eski» ve «yeni» olmak üzere ikiye ayrılmış, Aristo-Batlamyus sisteminin yanlış ve hatalı tarafları ortaya çıkmış, Kopernik ile beraber dünya merkezli evren anlayışı terk edilerek, onun yerine güneş merkezli evren anlayışı ikame edilmiştir. Bunun tabiî sonucu olarak da güneşin dünya etrafında döndüğü, dünyanın yuvarlak değil düz olduğu, ayüstü âlemde oluş ve bozulmaların (kevn-fesâd) vukû bulmadığı şeklindeki telâkkiler reddedilip göklerin de yerküresini oluşturan elementlerden oluştuğu anlayışı kabul görmüş ve yayılma imkânını bulmuştur. Buna paralel olarak söz konusu görüş ve esaslar ışığında Kur'ân âyetlerinin tevcîh ve tefsîr edilmesinin gereği ortaya çıkmıştır.

⁴² Harputî, *Tenkîhü'l-keîâm*, I, 321; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul 1996, s. 311-312.

Kendini çok güçlü bir şekilde hissettiren bu ihtiyaç karşısında, son devir İslâm âlimlerinden hem eski hem de yeni hikmet ve hey'ete derin vukûfu bulunan *Ma'rifetnâme* sâhibi Erzurumlu İbrâhim Hakkı, *Esrâr-ı Melekût* sahibi Molla Kudsi-i Hindî ve *Efkâr-ı ceberût* müellifi Halil Rahmî gibi zevât, muhakkık ve mütehasıs âlimlerin sağlam metodunu takip etmişlerdir. Nasıl ki eski âlimlerimiz kadîm Aristo hikmetinin ve Batlamyus hey'etinin dinlere aykırı düşen mes'ele ve hükümlerinden gerçekdışı olanlarını reddetmiş, duyu ve tecrübelerine dayanan mes'elelerini de kabul ederek dinî hükümlerle te'lif etmişlerse; yeni devir âlimleri de yeni hikmet ve hey'et mes'elelerinden madde ve unsurların kadîm olması, unsurların tabîî kuvvetleriyle kendi kendine birleşmesi ve bu sûretle kâinattaki bütün varlıkların kendi kendine vücûd bulması gibi gerçek dışı olanlarını delil göstermek sûretiyle reddetmişler, buna mukabil duyulara dayanan görüş ve izahları kabul ederek dinî hükümlerle te'lîfe çalışmışlardır.

Yirminci yüzyılda Kopernik'in güneş merkezli mekanik evren görüşü de yerini Einstein'ın İzâfiyet Teorisi ve Kuantum mekaniği ile şekillenen yeni evren teorisine terk etmiştir. Görüldüğü üzere burada statik değil, dinamik bir süreç söz konusudur. Bu yeni duruma paralel olarak Kur'ân-ı Kerîm'in ilgili âyetlerinin tekrar yorumlanması ihtiyacı doğmuştur. Peki günümüzde yapılan tefsirler bu ihtiyacı karşılamakta mıdır? Bu soruya cevap aramak üzere yukarıda örneklerini verdiğimiz âyetlere *Kur'ân Yolu* tefsirinde nasıl yorumlar getirildiğine bakalım: Söz konusu tefsirde "Ayın hilâl şeklinde görülmesi"ne dair olan ilk örnek hakkında Fahreddin er-Râzî ve İbn Atiyye tefsirlerine atıfta bulunmaktadır ve onların yaptıkları yorumlarla yetinilmektedir.⁴³ "Şeytanların taşlanması" konu edinen ikinci örnek müteşâbihat kapsamında değerlendirilerek herhangi bir yorum yapılmamaktadır.⁴⁴ "Göklerin ve yerin yedi tabaka olduklarını" bildiren üçüncü örnek hakkında âyetin amacı öne çıkarılarak "evrendeki bütün varlıkların Allah tarafından yaratıldığı, varlıklar âleminde olup biten hiçbir şeyin O'nun bilgisi ve kudreti dışında kalamayacağı" vurgulanmaktadır.⁴⁵ "Yerin düz olarak kılındığını" haber veren son örnek hakkında ise Elmalılı tefsirinden aşağıdaki alıntı ile yetinilmektedir:

⁴³ bk. *Kur'ân Yolu*, I, 290-291.

⁴⁴ bk. *Kur'ân Yolu*, III, 343; V, 417.

⁴⁵ bk. *Kur'ân Yolu*, V, 398-399.

“Muhatapların dikkatleri canlıların yaşamasına elverişli biçimde yaratılmış olan yeryüzüne çevrilerek ibret almaları istenmektedir. Âyetten ayrıca müslümanların dolaylı olarak zooloji, astronomi, jeoloji, tarih ve coğrafya gibi deneysel ve sosyal bilimlerle meşgul olmaya teşvik edildiği anlamı da çıkarılabilir. Bunlar yapıldığı takdirde hem Allah'ın üstün kudretinin izleri daha yakından ve sağlıklı müşahede edilmek sûretiyle maksat hâsıl olur hem de maddî dünyaya ait sağlam bilgiler edinildiği için ondan istifade etme imkânı artar ve böylece bu bilgilere sahip olanlar, onları daha verimli ve yararlı olarak kullanma imkânını elde ederler.⁴⁶

Buraya kadar verilen izahattan ve sunulan bilgilerden anlaşılacağı üzere günümüzde astronomi olarak isimlendirilen kozmografya veya hey'et ilmine ait «eski» ve «yeni telâkkîlerin» her ikisi de yeryüzü ve orada yer alan cisimlerle, gökyüzü ve orada bulunan yıldızların incelenip gözlenmesiyle ortaya çıkan delillere dayanmaktadır. Tabiat ilimlerine ait olan bu gerçekler, Allah kelâmının talim ettiği dinin aslî hükümlerinden olmamakla beraber, Kur'ân-ı Kerim'de ta'lîmine pek ehemmiyet verilen âlemin Yaratıcısı'nın varlığına, O'nun ilim ve hikmetinin üstün mertebesine, kudret ve azametinin nihayetsizliğine delil teşkil ederler. Bu gerçekleri ifade eden âyetler, muhâtap kitlenin çoğunluğunu teşkil eden avâmın zâhirde görebilecekleri şekli ve onların anlayabilecekleri üslûp ve ifadeyi esas kabul etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'deki kevnî âyetler eğer makasid açısından ele alınırsa, oradan bir kozmolojik bir paradigma çıkmaz. Nesne ve konu boyutuyla ele alındığında ise, sâbit ve sürekli bir sistem elde edilemez. Halbuki ilmî/konulu tefsîr bu iddia üzerine ortaya çıkmış bir faaliyet biçimidir.

Sonuç: Dinin, bilimden etkilenmesinin engellenmesi söz konusu olamaz. Aksi durumda dinî düşünce donuklaşır ve tefsirde anakronik durum ortaya çıkar. Bu nedenle prensip olarak din-bilim etkileşiminde kapıyı açık tutmak gerekir. Öte yandan Aristocu-Batlamyusçu yer merkezli kozmoloji yerini Kopernik'in güneş merkezli mekanik evren paradigmasına bıraktığı gibi; modern dönemin mekanik evren paradigması da günümüzde yerini Einstein'ın İzafiyet Teorisi ve Kuantum mekaniği ile şekillenen yeni evren paradigmasına bırakmış bulunmaktadır. Bu yeni paradigma, mekanik

⁴⁶ Elmalılı, VIII, 5786/Kur'ân Yolu, V, 612.

fiziğin dayattığı pozitivist epistemoloji yerine ihtimalleri göz önünde bulunduran bir yöntemi öngörmektedir.

Şâyet günümüz müfessirleri, orta dönem müfessirlerinin yöntemini devam ettirerek onların kendi dönemlerinde gerçekleştirdikleri ilmî tefsir geleneğini sürdürmek istiyorlarsa, bunu günümüzün yeni bilimsel paradigmasına göre yapmak durumundadırlar. Benim bu konudaki şahsî kanaatim, orta dönem müfessirleri yerine ilk dönem müfessirlerinin yöntemine dönerek konunun nesne boyutuyla değil, özne boyutuyla ilgilenilmesi istikametindedir. Günümüz müfessirleri ve din bilginleri, kanaatimce bilimsel teorilere yeni paradigmlar oluşturmak için değil, Allah'ın varlık, ilim ve kudretine dair bilgi ve malzemeler bulmak; hidâyeti kolaylaştırmak ve hikmete kapı aralamak için ilgi duymalıdır.